

Principiis obsta... – Előszó

„... sero medicina paratur,
quum mala per longas convaluere moras”
(Ovidius: *Remedia amoris*)

A 2020-as év nem hasonlít egyetlen korábbi évről se. Modernizálódunk, a home office nem újkeletű, bár ekkora erővel még nem zúdult be az életünkbe. Az olvasó most egy olyan könyvet tart a kezében, amelyben közreadott tanulmányok szerzői kötelező vagy önként vállalt karanténból követték a jogrendszer változását, ki-ki megkülönböztetett figyelemmel saját jogterületének aktualitásaira, folyamatosan értékelve a jogrendszer reagálóképességét, elsősorban Magyarországra fókuszálva. Integrált jogforrási rendszerünk a hazai alkotmányos intézmények mellett az Európai Unió intézményei által alkotott jogot és a nemzetközi jog Magyarország által elismert szabályait is tekintetbe veszi, globalizált világunkban pedig Magyarország az egészségügyi hatások mellett társadalmi, gazdasági és politikai szempontból sem tűnik elszigeteltnek, ezért különösen izgalmas volt követni a nemzetközi jog és az uniós jog COVID-19-re adott válaszait.

A Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézete a *Jog és epidemiológia* program keretében született tanulmányok egy részét adja közre e kötetben. A kutatást az NKFI FK 129018. sz. *A jogrendszer reagálóképessége* című projektje támogatta. Kiváló apropó volt a projekt előkészületei során megfogalmazott alapvetési kérdések tesztelésére azok rávetítése a jogrendszer kihívásaira, amelyekkel a világjárvány szembesítette.

1. A jog mint a leghatékonyabb orvosság

Amikor pontot teszünk a kötet végére, épp egy év telt el azóta, hogy a világban regisztrálták az első hivatalos COVID-19 esetet.¹ Bizonyítottan hatásos gyógyszer a betegség ellen még

¹ A WHO jelenleg elérhető kronológiája (<http://web.archive.org/web/20201214141144/https://www.who.int/news/item/27-04-2020-who-timeline---covid-19>) szerint december végén jelentették a kínai hatóságok, hogy Wuhanban ismeretlen eredetű tüdőgyulladásos esetek egy speciális csoportját találták, a Lancetben publikált tanulmány is decemberre teszi a járvány kezdetét (Chen Wang, Peter W Horby, Frederick G Hayden, George F Gao, A novel coronavirus outbreak of global health concern, The Lancet, Volume 395, Issue 10223, 2020, Pages 470-473, [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(20\)30185-9](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(20)30185-9).) a legfrissebb hírek szerint 2019. novemberi mintákból már Olaszországban is kimutatható volt a vírus (Amendola A, Bianchi S, Gori M, Colzani D, Canuti M, Borghi E, et al. Evidence of SARS-CoV-2 RNA in an oropharyngeal swab specimen, Milan, Italy, early December 2019. Emerg Infect Dis. 2021 Feb. <https://doi.org/10.3201/eid2702.204632> DOI: 10.3201/eid2702.204632 Original Publication Date: December 08, 2020), de korábban is röppentek fel hasonló hírek az Egyesült Államokból: (Sridhar V Basavaraju, MD, Monica E Patton, MD, Kacie Grimm, Mohammed Ata Ur Rasheed, PhD, Sandra Lester, PhD, Lisa Mills, PhD, et al. Serologic testing of U.S. blood donations to identify SARS-CoV-2-reactive antibodies: December 2019-January 2020, Clinical Infectious Diseases, , [ciaa1785](https://doi.org/10.1093/cid/cia1785), <https://doi.org/10.1093/cid/cia1785>). Egyes, csak preprintként publikált és meg nem erősített kutatások még korábbi európai kezdetet feltételeznek (Sentinel surveillance of SARS-CoV-2 in wastewater anticipates the occurrence of COVID-19 cases Gemma Chavarria-Miró,

nincs, és a legelső országokban nemrég kezdték el beoltani a lakosságot. Elmondható tehát, hogy hatékony orvosi **kezelés** elsősorban a megelőzés tekintetében, és ott is csak korlátozottan áll rendelkezésre. **Ahogy arra már a kutatás kezdetén, 2020. márciusában felhívtuk a figyelmet,** gyógyszer és védőoltás nélkül a jognak volt elsődleges szerepe a védekezésben.² Ez indokolta, hogy amíg más kutatóhelyek a vakcina vagy gyógyszer kifejlesztésén, a vírus szerkezetének és hatásmechanizmusának jobb megértésén dolgoztak, addig a Jogtudományi Intézet jelentős energiát fordított a járványhoz kötődő szabályozás egyes kérdéseinek vizsgálatára. **Az itt bemutatott kutatás előzménye, a fent említett A jogrendszer reagálóképessége** című projekt a jogrendszert érő külső behatásokra adott válaszokkal foglalkozott, így a jelen kutatás kitűnő lehetőséget adott arra, hogy az ott felállított modelleket teszteljük, még akkor is, ha korábban ilyen mértékű hatással nem számoltunk.

Megjegyzés [v1]: A beavatkozás alatt én elsősorban invazív beavatkozást értek, az meg maximum az oltásra húzható rá, de arra is nehezen, ezért itt a kezelésnek kellene megmaradnia.

Megjegyzés [v2]: Itt mindenképpen kell utalás arra, hogy mi volt az eredeti hipotézis.

Megjegyzés [v3]: Itt is szükséges valamilyen kapcsolatot felmutatni a korábbi kutatással.

A gyors reagálás, mint elvárás jelentős mértékben tette próbára a magyar jogrendszert, tesztelve a rendkívüli helyzetekre létrehozott szabályozás működőképességét is. Az így kialakult helyzet kihívást jelentett a jog logikája, megszokott működése szempontjából. Bár a jogrendszerek természetesen ismerik azokat az eseteket, amikor az adott személy felróható magatartásától, vagy akár általában a magatartásától függetlenül alkalmazunk jogkövetkezményeket, intézkedéseket, az alapvető séma mégiscsak az, hogy jellemzően a szándékos, esetleg a gondatlan magatartáshoz társítunk szankciókat, ezzel próbáljuk meg befolyásolni az egyes személyek magatartását. Különösen igaz ez a büntetőjogra, de elmondhatjuk azt is, hogy a polgári jog középpontjában is a joghatás kiváltására irányuló szándékos jognyilatkozatok állnak. A járvány nyomán kialakult helyzetben azonban a jogalanyok jelentős része vált olyan jogkövetkezmények „áldozatává”, melyeket a jog korábban leginkább szankcióként, jellemzően felróható, szándékos vagy gondatlan magatartás következményeként alkalmazott. Úgy kellett például korlátozni az állampolgárok szabad mozgását, ideértve a lakhely elhagyását, hogy az ezen korlátozás alá esők tulajdonképpen semmit nem tettek, amivel erre rászolgáltak volna. Ugyanígy tűntek el az egyik napról a másikra az Európai Unióhoz kapcsolható szabadságok is, melyek kivívása évtizedek eredménye volt.

Ugyancsak kihívások elé állította a jogalkalmazást és az önkéntes jogkövetést az is, hogy az információhiányos állapotban sem a jogalkotó, sem a jogalkalmazó, sem a jogkövető állampolgár nem tudta felmérni saját tetteinek pontos következményeit. A vírus terjedésére, hatásmechanizmusára, a betegség lefolyásának súlyosságára vonatkozó információk folyamatosan változtak, és országonként is nagy eltérést mutattak az egyes adatok. Az intézkedések és eredményeik között eltelő viszonylag hosszú idő, illetve az a tény, hogy a hálózatban való terjedés miatt a tévesnek bizonyult intézkedéseket nehezen vagy egyáltalán nem lehetett korrigálni, gyakorlatilag jóslhatatlanná tette az egyes intézkedések kimenetét. Az állampolgárok szempontjából pedig akár egy apró kis figyelmetlenség, vagy az, ha valaki nem volt naprakész a rendelkezésre álló ismeretek vagy a szabályozás tekintetében, olyan oksági láncolatokat indíthatott el, melyeknek beláthatatlan következményei egy teljesen más helyszínen, teljesen más körben okozhattak óriási kárt. Nem tudjuk, és talán már sosem fogjuk megtudni, hogyan került be a vírus például időotthonokba, egészségügyi

Eduard Anfruns-Estrada, Susana Guix, Miquel Paraira, Belén Galofré, Gloria Sánchez, Rosa Pintó, Albert Bosch
doi: <https://doi.org/10.1101/2020.06.13.20129627>)

² Lőrincz Viktor Olivér: A koronavírus kihívásai és a jogtudomány: bevezetés JTiblog 2020. március 26.
<https://jog.tk.hu/blog/2020/03/a-koronavirus-kihivasai-es-a-jogtudomany-bevezetes>.

intézményekbe, olyan helyekre, melyeknek izolációja egyébként kiemelt érdek lett volna. Ma azt sem tudjuk megmondani, hogy a szabályozás volt-e hiányos, vagy valakinek az egyébként felróható, de végül fel nem derített, nem szankcionált cselekedete vezetett a bekövetkező eredményre, esetleg elháríthatatlan külső ok folytán került be ezekbe az intézményekbe a fertőzés.

Megjegyzés [v4]: ez egy jogi szakszövegben így jobb, vö.: eredmény-bűncselekmény

Bizonyos védőintézkedések – például a maszkviselés – elsősorban a mások egészségét védték, bármilyen alacsony költség mellett is teret nyitottak a potyautas-magatartásnak és a járókelő-effektusnak,³ azaz egyesek akkor sem vállalták az óvintézkedéssel járó viszonylag alacsony költségeket, ha ezzel mások egészségét, adott esetben életét tudták volna megmenteni. Nem segített az optimális magatartás elérésében az sem, hogy egyes előírásokat bevezettek ugyan, de megsértésüket nem ellenőrizték és nem is szankcionálták hatékonyan. A közösségért kockázatot viselők és a kárt elszenvedők megfelelő kártalanítása szintén nyitott kérdés jelenleg. A kontaktkövetést és a vírus terjedésének kontrollálását jelentősen akadályozta, hogy a megfertőződötteknek több okból sem állt érdekükben teszteltetni magukat: egyrészt a tesztelés nehézségei, másrészt a karantén szabályok nehéz betartása és a munkából való kiesés ideje alatt kapható juttatások korlátozott volta miatt.

Megjegyzés [v5]: Ez a járókelő-effektusnak egy alapvető eleme, nem lehet törölni.

Ugyancsak kihívás elé állította a jogtudományt a tudományos eredmények asszimilálása, különösen egy olyan helyzetben, amikor a sürgősen elvégzett újabb és újabb kutatások eredményei sokszor maguk sem feleltek meg a tudomány által békeidőben elvárt sztenderdnek. A magyar jognak, de a magyar jogtudománynak is meglehetősen rosszak az interdiszciplináris kapcsolatai, különösen más tudományokkal összevetve. Különböző okokból és csak részben elhárítható akadályok miatt a természettudományok felfedezéseinek normál sebességéhez képest sokszor jelentős lemaradás tapasztalható a jogi szabályozás területén. A járvány következtében kialakult helyzet végképp próbára tette a jog alkalmazkodási képességét.

Csak a jövő adhat majd választ arra a kérdésre, hogy ez a sokszerű behatás változtat-e a jog és más tudományok kapcsolatán. Minden bizonnyal e tekintetben jelentősen befolyásoló tényező, hogy akár a jogalkotónak, akár az egész társadalomnak a bizalma nőtt-e vagy csökkent a tudományos eredményekben. Ebben a tekintetben csak mérsékelten vagyunk optimisták. Egyrészt mindenki számára nyilvánvalóvá válhatott, hogy a hatékony védekezés alapját a tudományos ismeretek képezik, adott esetben olyan alap kutatások, melyeknek közvetlen gazdasági vagy társadalmi hasznát korábban nem lehetett előrelátni. Másrészt, aki most próbált meg megismerkedni a járványügyi statisztikával, epidemiológiával, a hálózatok szerepével a járványok terjedésében, megoszlásokkal, exponenciális függvényekkel, a vírus terjedését segítő szociális jellemzőkkel, az autonóm jogrendszer működésének sajátosságaival, vagy akár csak azzal, hogy módszertanilag hogyan lehetséges egy ilyen élő és mozgó populációban vizsgálni bármilyen tudományos hipotézist, annak a tudomány inkább tűnhetett áthatolhatatlan káosznak, mint megoldásnak a problémára. Más, hosszútávon megbízható megoldás azonban jelenlegi tudásunk szerint nem kínálkozik.

2. Az első jogi diagnózisok

³ V.ö.: Bertrand Crettez, Regis Deloche, On the optimality of a duty-to-rescue rule and the cost of wrongful intervention, International Review of Law and Economics, Volume 31, Issue 4, 2011, Pages 263-271, <https://doi.org/10.1016/j.irle.2011.08.002>.

E kötet nem egy egységes kutatási módszertan alapján született átfogó vizsgálat lenyomata. A jogi tematikán belül ízelítő, gondolatébresztő, irányadó, további kutatásokra ösztönző írásokat tartalmaz. Beszámolunk a járvány kezelésének első tapasztalatairól. Vannak tanulmányok, amelyek megállnak a tavaszi első hullámnál, és vannak olyanok, amelyek november végéig követik az eseményeket. A vizsgálat fókuszának nagysága, illetve a tárgyalás módja is különböző: vannak területek, amikor egy fogalom tisztázására, dogmatikai és történeti értékelésére tudunk csak szorítkozni, ilyenek például a járványügyi szabályszegések, és vannak olyanok is, amelyekről átfogó kép alkotható, tendenciák emelhetők ki, ilyen például az európai szervezett bűnözés átalakulásának vagy a magyar alkotmányjog változásainak bemutatása.

A veszélyhelyzeti szabályozáshoz kapcsolódóan már 2020 márciusában számos alkotmányjogi probléma felmerült, amelyet Vörös Imre tanulmánya részletez.⁴ A szerző mellett érvel, hogy nem csak a jogtartalmi kérdések sokasága volt szembevetendő, mint a távolságtartás intézményei, a különböző szabadságkorlátozások, az iskolabezárások vagy a csoportos események tiltása,⁵ hanem számos alkotmányos eljárási kérdés merült fel a különleges jogrendi normák, az atipikus szabályok bevezetésekor. A jogtudomány képviselője ebben a helyzetben különös érzékenységgel figyeli, hogy a törvényhozó és a végrehajtó hatalom közötti egyensúly hogyan alakul, és a hatalommegosztás mellett az alkotmány és az alkotmányos jog normatív társadalomszabályozó szerepe milyen formákat ölt. Megőrizhető-e az alkotmány jogias, autonóm természete, amely mindenkor, különleges jogrendben is képes volna korlátokat állítani a kormányzás számára, miközben eszköze is annak, hogy a hatékony kormányzás megvalósulhasson.

Járvány idején a jog bizonyul a leghatékonyabb szabályozónak, jól mutatja ezt a rendeletek sokasága is, amelyeket áttekinthető módon Rácz Lilla összegezett, a kötethez mellékelte csatolt rendhagyó írásában. Összhangban áll mindennapi megfigyelésinkkel az állítás, amely szerint a rendeleti kormányzás, bár tartalmilag legtöbbször világosan követendő módon történt, több esetben túlerjeszkedett hatáskörén, olyan esetekre is új szabályt alkotva, amelyek nem álltak szoros összefüggésben a járványkezeléssel.

A törvényhozó és a végrehajtó hatalom által alkotott jogszabályok alkotmányossági vizsgálatáról vagy annak hiányáról több írás is beszámol. Figyelemre méltó Halász Iván tanulmánya, amely rávilágít ebben a helyzetben az ombudsmani intézmény szerepére is a visegrádi országok gyakorlatának az áttekintésével. A törvényhozó és a végrehajtó hatalom funkcionális korlátaiként, ellenőrző szerveként működő intézmények jelentősége különleges jogrend idején kiemelt.

A kötet a demokratikus folyamatok áttekintése mellett az alapjogvédelem legfontosabb kérdéseit sem hagyja látókörén kívül. Kovács Eszter, Lőrincz Viktor és Papp András László tanulmánya a kisebbségi jogok védelmének járvány idején felmerülő speciális problémáira,

⁴ Ehhez a témához kapcsolódóan a projektben még két további elemzés is született, amelyek folyóiratpublikáció formájában jelentek meg. Mindhárom tanulmány hasonló következtetésre jut. Szente Zoltán: A 2020. március 11-én kihirdetett veszélyhelyzet alkotmányossági problémáiról, Állam és Jogtudomány 2020/3. 115-130. Csaba György & Nyasha Weinberg (2020) Emergency powers in a hybrid regime: the case of Hungary, The Theory and Practice of Legislation, 8:3, 329-353

⁵ 41/2020 (III.11), 45/2020 (III.14.) 46/2020 (III.16.) Korm. rendeletek.

míg Bárd Petra vizsgálata a gyűlöletbeszéd, gyűlölet bűncselekmények alakulására hívja fel a figyelmet.

A büntetőjog területéhez érve Hollán Miklós ír arról, hogy miért és hogyan is történt jogdogmatikai szempontból a járványügyi szabályszegés dekriminalizációja, és ennek milyen jogtörténeti előzményei vannak. Ambrus István a magyar büntetőjogi szabályozás átfogó vizsgálatára vállalkozik, míg Czebe András az európai szervezett bűnözés alakulásáról ír. A viták egy része a büntetőjog és a szabálysértési jog elhatárolásának a kérdéseiről és a vonatkozó szankcionálási környezetről szól, amely vitához csatlakozik Balázs István és Hoffmann István közigazgatási jogászok írása is, amely a közigazgatási jog rezilienciáját vizsgálja. Járványidőszakban számos olyan új probléma merül fel, amelyre a közigazgatásnak kell hatékony megoldást kínálnia, miközben nem téveszthető szem elől az alapvető feladatokat ellátása sem. Kérdés, hogy a jogi szabályozás meg tud-e felelni ezeknek a kihívásoknak.

A közigazgatás mellett a rendes bíróságok működése sem volt egyszerűen biztosítható, erről Tímár Balázs ír. A világos normaalkotás először az Országos Bírósági Hivatal elnökének határozataként született meg,⁶ amely megoldás jól mutatja a jogrendszer bizonytalanságát, hiszen az OBH elnöki határozat csak a bíróságokra kötelező. Ugyanígy mutatja ki a közigazgatási jogban az országos tisztifőorvos „jogalkotó” tevékenységét Balázs István és Hoffmann István akkor, amikor az veszélyhelyzet kihirdetésének az első 15 napját követően a felhatalmazási törvény 2020 április 1-i hatálybalépésének pillanatáig, néhány napig az országos tisztifőorvos normatív utasításában foglaltak tartalmazták csak hatályosan a veszélyjelzeti szabályokat. Ezeket a hibákat kijavította a jogalkotó, a bíróságok működéséről például később az egyik leghosszabb rendelet formájában rendelkezett.⁷

Megjegyzés [v6]: sztem ez egybe és az egész kisbetű.

Ez a fajta experimentalista jogalkotás erősen jellemezte ezt az időszakot. A rémhírterjesztéssel kapcsolatos új büntetőjogi tényállás is jó példa erre a jelenségre egy harmadik jogterületről, amely esetében az Alkotmánybíróságnak alkotmányos követelményként kellett meghatároznia, hogy az Alaptörvény alapján a tényállás csak az olyan tény közlését fenyegeti büntetéssel, amelyről az elkövetőnek a cselekmény elkövetésekor tudnia kellett, hogy hamis, vagy amelyet maga ferdített el, és amely a különleges jogrend idején a védekezés akadályozására vagy megghiúsítására alkalmas.⁸ A jogi szabályozás értékelését és az elvárások számbavételét, a de lege ferenda javaslatok megfogalmazását azonban történeti vizsgálatokra is alapíthatjuk. Míg Hollán Miklós büntetőjogi tárgyú írása Angyal Pál elméletére utal, Koi Gyula tanulmánya a 18. századi francia, orosz, osztrák és olasz egészségügyi igazgatás szabályozásának egyes példáitól eljut a 19. századi járványügyi szabályozások bemutatásáig, különös tekintettel arra, hogy ezek a közigazgatástudomány számára milyen kérdéseket fogalmaztak meg.

A kötet nemzetközi jogász és uniós jogász szerzői, Lukasz Guszcsinski, Hoffmann Tamás, Sipos Attila, Friedery Réka és a politikatudós Marton Péter arra mutatnak rá, hogy nem csak a hazai jogot terhelte meg a koronavírus számos megoldandó problémával, hanem a nemzetközi jogot és az uniós jogot is. E jogrendszerek reagálóképessége is elmaradt az optimumtól, talán

Megjegyzés [v7]: itt van keresztnév, vezeték, meg mindkettő is.

⁶ Az Országos Bírósági Hivatal elnökének 35 (III.15), 36 (III.16.), 37 (III.17.), 38 (III.17.), 40(III.24.), 42 (III.26), 47(IV.1.) számú utasításai, 2020.

⁷ Györi and Weinberg74./2020. Korm. rendelet.

⁸ 15/2020. (VII. 8.) AB határozat.

azért is, mert az egyéni érdekek, az egyéni magán és állami érdekek nehezen hajolnak meg a hosszú távú közös érdekek előtt. Ahogy nehéz betartani és betartatni az esetlegesen mások, elsősorban a betegek és az idősek érdekeit szolgáló járványügyi intézkedéseket az egyéneknek az egyes tagállamokban, úgy az államoknak is nehéz további korlátozásokat érvényesíteni Földünk fenntarthatósága érdekében.

Lukasz Guszcinski a nemzetközi kereskedelem szabályozásának változásairól, Sipos Attila a nemzetközi polgári légiközlekedést ért kihívásokról ír. Hoffmann Tamás és Marton Péter közösen Lukasz Guszcinski-vel a nemzetközi közjogi változásokat, az államok járványügyi együttműködéseinek kereteit, ezzel összefüggésben a nemzetközi befolyás-átrendeződéseket elemzik, míg Friedery Réka a személyek szabad mozgására vonatkozó nemzeti korlátozások európai uniós jogi vonatkozásait tárja fel. Szinte minden tanulmányban központi kérdés a felelősség: az egyének egymás közötti, az egyén és az állam közti vagy éppen az államok közötti felelősség kérdése, amely különösen éles egy olyan helyzetben, amelyben a beláthatatlan egészségi károk mellett egyelőre felmérhetetlen gazdasági és társadalmi nehézségekkel is szembe kell néznie a világnak.

Az írások járvány kezelésével összefüggésben a különleges és atipikus jogrendekről, az alkotmányértelmezés és a jogalkotás alkotmányos korlátaival, a **parlament** szerepének és a hatalommegosztás eszméjének az elemzésén keresztül eljutnak a közigazgatás, a bíróságok és az Alkotmánybíróság szerepének és működésének a tárgyalásáig. A járványhelyzet jogi kezelését az uniós és a nemzetközi jog kontextusában, illetve történeti dimenzióban is láthatjuk. Merre tart a világ és benne Magyarország jogi szabályozása, hogyan reagál a jogrendszer a világjárvány által felvetett egészségügyi, szociális, gazdasági és végső soron a jogalkotás és jogalkalmazás révén a demokratikus működést érintő problémákra. Kikényszeríthető-e a szolidaritás és ha igen, akkor hogyan, milyen szerepe van ebben a jognak.

Megjegyzés [FC8]: akkor kell nagybetűvel, ha Országgyűlést írunk

A járvány második hullámában már sok ismeretünk volt a jogrendszer működéséről. Ezeket az eredményeket tartja kezében az olvasó. Nyilvánvaló, hogy még sok vizsgálat vár ránk minden jogterületen. Ha Magyarországon el tudunk igazodni a különböző atipikus – a veszélyhelyzet, az egészségügyi válsághelyzet és a tömeges migráció okozta válsághelyzet – illetve a közönséges jogrend, a nemzetközi és az uniós jog normatív mátrixában, akkor olvasóként elgondolkozhatunk azon is, hogy összességében véve hogyan reagált a jogrendszer a COVID-19 világjárvány által okozott komplex kihívásokra.

Köszönetnyilvánítás

A kötet a Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézetének műhelyében készült. Külön köszönjük a szakmai lektornak, Bencze Mátyásnak a segítő észrevételeit, a Jogtudományi Intézet mindazon munkatársainak a közreműködését, akik a köteten kívüli kapcsolódó írásaikkal, melyek a *Jogrendszer ellenállóképessége – Jog és epidemiológia* projektben elkészült írásaikkal, az *MTA LAW Working Paper* sorozatban megjelent műhelytanulmányaikkal, illetve a *JTIBolg* bejegyzésekkel, és a szakmai beszélgetések során is hozzájárultak az egyes témák alapos vizsgálatához. Külön köszönetet mondunk azoknak, akik a kéziratvitán nyújtottak értékes segítséget a kéziratok véglegesítéséhez. Külön köszönet illeti Fedinec Csilla főmunkatársat kivételesen gondos olvasószerkesztői munkájáért.

Végül, de nem utolsósorban köszönjük a Társadalomtudományi Kutatóközpontnak és a Nemzeti Kutatásfejlesztési és Innovációs Hivatalnak a kutatás anyagi és erkölcsi támogatását.

Budapest, 2020. december 15.

A szerkesztők